

DOI 10.54596/2309-6977-2022-1-78-83

ӘОЖ 94

ҒТАМА 03.20

ҚАРҚАРАЛЫ ПЕТИЦИЯСЫ – ЕЛ НАРАЗЫЛЫҒЫ

Саян Карина¹, Гүл-Гүл Төлешева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы, Қазақстан

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

Аңдатпа

Мемлекеттегі басты потенциал – халық. Халықтың көңілі толмаса, наразылық білдірудің бірнеше жолы бар. Ел ішіндегі толқулар сөз жоқ, билік басқарып отырғандардың саясатын дұрыс түсінбеушіліктен, оң қабылдамаудан орын алады. Уақытылы шешілмеген жайт түрлі наразылықтарға алып келеді. XX ғасырдың басында орын алған петициялар соның бір көрінісі. Бұл тақырып тарихшылар, саясаткерлер, журналистер, әлеуметтанушылар қатарынан зерттеліп келеді. Десек те, толық бағасын әлі алған жоқ.

ПЕТИЦИЯ ҚАРҚАРАЛЫ – ПРОТЕСТ НАРОДА

Саян Карина¹, Гуль-Гуль Тулешева²

¹Казахский государственный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Аннотация

Главный потенциал государства – это народ. Если народ недоволен, существует несколько способов его выражения. Волнения внутри страны происходят, несомненно, из-за неправильного понимания политики власти и требуют положительного решения. Несвоевременное разрешение проблем приводит к различным протестам. Петиции, имевшие место в начале XX века, являются проявлением разногласия общества. Эта тема изучается многими историками, политиками, журналистами, социологами. Но полную цену пока никто не дал.

KARKARALY'S PETITION IS A PROTEST OF THE PEOPLE

Sayan Karina¹, Gul-Gul Tulesheva²

¹Al-Farabi Kazakh State University, Almaty, Kazakhstan

²M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Annotation

The main potential in the state is the people. There are several ways to express dissatisfaction if people are unhappy. Unrest within the country is undoubtedly due to a misunderstanding of the policy of the ruling, due to positive rejection. Untimely resolution leads to various protests. The petitions that took place at the beginning of the twentieth century are one of the manifestations of this. This topic is studied from among historians, politicians, journalists, sociologists. But I haven't received the full price yet.

Кіріспе

«Қарқаралы петициясы» деген атпен тарихта аты қалған қозғалыстың қазақ елі үшін маңызы зор. Бұл, әрине, елдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық ахуалдың төмендеп кетуінен халықтың наразылығы қордаланып келіп, бұрқ еткен оқиға. Қоғамдық ортаның түйіткілді мәселелерінен халық құқығын қорғауды мақсат еткен саналы азаматтар талап-өтініштерімен жоғарғы билік органдарына хат жолдаған болатын. Бұл қозғалыстың маңыздылығы – оны бастаушы тұлғалардың қоғамдық мәселелерге сараптама жасап, ел тіршілігіндегі әртүрлі бағыттардың бұқараның көзқарасынан алшақтап бара жатқандығын ашық көрсетуінде.

Ресей патшалығының отарлау саясатынан қиындық көрген халықтың еңсесі күннен-күнге төмендей бастады. Қазақтың жерін, бай табиғатын молынан пайдалануды азсынған отарлаушы жақ өз діттеген ойларын түбегейлі ету үшін жергілікті халықты іштен бағындырып, рухани жан-дүниесін тоздырып жіберуді көздеді. Ұлтты тілінен, діні мен ділінен айыру жолында құйтырқы әрекеттерін ұйымдастырды.

«Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық... Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті де керек емес нәрселерге жұмсалады... Халық күйзелісін жан-тәнімен сезінген сандаған адам есепсіз қаражат шашып Петербургқа жол тартып, министрлердің табалдырығын тоздырады. Бірақ, оған құлақ асқан министрлер болмады... Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдеп-ғұрпымызға, біздің моллаларға ғана тиісті неке мәселесіне де араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...», – деп жазады Міржақып Дулатов **«Серке» газетінің 1907 жылғы 84 санында** [1].

Ресей патшалығының отарлау саясаты жергілікті халықты қай жағынан болса да қанау, жаншып, жоқ қылу мақсатын тұтты. Жері байтақ елдің байлығын қолға алу үшін жүргізілген саясат халықтың әлеуметтік ахуалына кері әсер етті. Осыны көріп отырған қазақ азаматтары бейбітшілік түрде наразылықтарын білдіруге бел буды. Егер тарихқа көз жүгіртер болсақ, ХХ ғасырдың басы қазақ жерінде жұмысшы табының қалыптасуымен ерекшеленеді. Осы заманда әлеуметтік топтар мен қауымдастықтар пайда болып, қалалық жерлерде шағын кәсіпкерлікпен айналысатындар қатары көбейді. Молда оқуынан асып, білім алудың жаңа жолдарына бет бұрған азаматтардың қатарынан елі мен жері үшін күреске дайын зиялы қауым қалыптасты. Солардың басшылығымен наразылық қозғалыстары көріне бастады. Бұл жерде ескере кететін жайт, қазақ топырағында халықтың бас көтеріп, өз құқығын білдіруге арналған көтерілістер болмады деуден аулақпыз. Мәселен, 1822–1825 жылдардағы Жоламан Тіленшіұлы бастаған қазақтардың патша үкіметіне қарсы көтерілісі, 1836–1838 жылдардағы Бөкей хандығы қазақтарының Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісі, 1837–1847 жылдардағы-қазақтардың Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі. Бұл – халықтық сипат алған ірі көтерілістер. Олардың да бұқараның саяси, әлеуметтік-экономикалық ахуалға білдірілген наразылығынан туындағаны рас. Десек те, ХХ ғасырдың басындағы саясатқа зиялы көшбасшылар халықтың үлкен көтерілістерге әлі дайын емес екендігін біліп, наразылықты бейбіт түрде білдіруге бел буды.

Тарихшы М. Қойгелдиевтің зерттеу деректеріне сүйенсек, қазақ қоғамының наразылық танытып, петиция түрінде өз көзқарастарын білдіруге сол замандағы ресейліктердің алғашқы революциясы ықпал еткен. Ол толқудың басында жаңа әлеуметтік күш ретінде қалыптасқан ұлт-азаттық интеллигенция тұрғандығы айтылады.

Бірінші орыс революциясы (1905–1907 жж.) Ресей халықтарының саяси-азаттық санасына қозғау салып қана қоймай, қазақ халқы сияқты бұратана саналған халықтарды да саяси бостандыққа шақырды. Соның ызғарымен еліміздің шығыс өңірінде саяси ереуілдерге шығып, манифестациялық толқулар кең өріс алды. Патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсылық білдіріп, әр жерден петициялар жіберіле бастады. Өткен ғасыр басында халықтың өтініш-талабын арқалаған бірнеше петиция болғандығын өз зерттеуінде профессор Зарқын Тайшыбай да көрсетеді. Соның бірі – Қоянды жәрмеңкесінде ұйымдастырылған петиция.

«Қарқаралы петрициясы» сол замандағы отарлаушы мемлекеттің билік өкілдеріне халық атынан жолданған мазмұны терең, позициясы айқын құжат болды. Оның тарихын қысқаша сипаттар болсақ, 1905 жылдың маусым айында қазақ халқының атынан Ресей императоры II Николай патшаға өтініш-талап хаты жолданады. Қарқаралы қаласының маңындағы Қоянды жәрмеңкесінде ұйымдастырылған болатын. Ол құжатқа Семей облысына қарайтын Қарқаралы уезініндегі беделді, ел ішіне танымал 42 азаматтың қолы жиналады. Кейін олардың бастамасын Семей мен Ақмола облыстарының тұрғындары да қоштап әкетеді. Патшаға жолданған өтініш-талап Қарқаралы қаласында орналасқан пошта-телеграф арқылы жөнелтіледі, сондықтан атауы осылай аталса керек. Тарихшылар құжаттағы мәтінді сауатты да түсінікті жазу үшін Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев, Т. Нүрекенов сияқты саяси қайраткерлердің белсенді ат салысқандығын тілге тиек етеді.

«Шындығында бұл жалғыз ғана петиция емес. Біздің анықтауымыз бойынша, әрқайсысы өзінше бөлек, дербес мазмұндағы бірнеше құжат. Олар жеке-жеке: Ресей Императорына, Министрлер Кеңесінің төрағасына, ішкі істер министріне жолдаған», – дейді осы оқиғаның мән-мағынасын зерттеп жүрген ғалым Зарқын Тайшыбай [3, 80]. Ол Ресей патшасының атына жіберілген жеделхаттың түпнұсқасын қолына түсіріп, қазақшаға аударған.

Бұл петицияның тарихта қалудағы басты себебінің бірі сол кездің өзінде оның маңызды болғандығында. Қазақ халқы үшін ғана емес, билік жүргізіп отырған Орыс патшалағы үшін де. Бұл құжат жарияланып, қолды-қолға тигеннен кейін-ақ билік етуші үкімет мемлекет қауіпсіздігі үшін жанталаса іске кіріскендігі айтылады. Біздің бұл ойымыз тарихшылар мен зерттеушілердің пікірінен сабақтасады. Мәселен, Зарқын Тайшыбайдың «...Билік иелерінің секем алатын жөні бар, өйткені, оған қол қойғандар түгелге жуық ел билеуші қазақтар, былайша айтқанда Қыр елінің қаймағы еді. Ондаған жылдар бойы айтқанына көніп, айдағанына жүрген момын, қараңғы, «бұратана» халықтың бұлайша оянуынан үкімет қатты сескенген», – деген тоқтамы назар аудартады [4].

Тарих белесін парақтасақ, сол заман шенділерінің қорқатындай жөні бар екендігін айта аламыз. Осындай наразылық құжаттары арқылы қазақ даласында ұлт-азаттық көтеріліс үшін қалыптасып келе жатқан органы олар да көре бастаған-тын.

«Патшаның отырау аппараты өзіне қызметке даярлаған түрлі мамандық иелері арасынан шыққан қазақ зиялылары елде жаңа сипат, жаңа өрлеу ала бастаған ұлттық қозғалысқа саналылық, ұйымдастқан сипат беру жолдарын қарастырды», – деп ой білдірген ғалым М. Қойгелдиевтің тұжырымдамасымен де келіспеуге болмайды. Тарих беттерінен білетініміздей, қазақ топырағында алғашқы мерзімді басылымдардың жария көре бастауы осы XX ғасырдың басы болатын. Жұмысшы табының қалыптасуы мен кәсіпкерліктің қолға алынуы, отырықшылық өмір салты, жаңаша білім алуға деген құштарлықтың барлығы осы ғасыр басына сай келеді. Сондықтан «Қарқаралы

петициасының» ұйымдастырылып, оның маңыздылығын тарихтың оң бағалануы орынды.

Зарқын Тайшыбай қазақ даласындағы саяси күрестің тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеу еңбектерінде және оқулықтарда патша өкіметі жария еткен Манифестен кейін от алды деу шындықтан алшақтайтынын тілге тиек етеді. Ол 1905 жылдың қараша айында белең алған көрініс Қыр өлкесіндегі саяси күрестің екінші кезеңі, біріншісі Қоянды жәрмеңкесі жиынынан тараған петиция, деп пайымдайды.

Зерттеушілердің тұжырымдарын түйсіне отырып, біз қазақ топырағында саясаткерлік әрекеттердің белең алып, азаттың күрестің жолын таңдаған ұлттық демократиялық интеллигенцияның қалыптасу үдерісін көреміз.

Қарқаралы петициясында Мемлекеттік Дума мен жоғары билік органдарына қазақ депутаттарын сайлау мәселесі де айтылып, талаптар қойылды. Бұл – халықтың жоғын жоқтап, мұнын мұндайтын, көзі ашық, көкірегі ояу адамдардың бой көрсете бастағандығының білгісі болса керек. Петиция мәтінің әр сөзін, сөйлеміне терең үңілер болсақ, жазған адамдардың жүргізіліп отырған ішкі және сыртқы саясаттың әділсіздігін ашына, еш қаймықпастан, тіке айтуының өзі ұлтжандылықтың белгісі екендігін танытады. Мәтіндегі «...алты миллион қазақ халқын ерекше құқықсыз, заңсыз тобырға жатқызып қою – қарапайым ғана әділдік пен ақиқатқа қиянат емес пе?» деген сауал қойылудың өзі, көзі ашық, көкірегі ояу зиялы қауымның жазбасы екендігін мойындатады. Мәтінді құрастырушылар қазақ ұлтының өмір сүру салтында өзіндік айырмашылықтарды тілге тиек етіп, «кейбір ұлықтар ойлағандай дала кезіп, жөн-жосықсыз қаңғып жүрмейміз», – деген сөйлемнің астарын түсіне білген адамға (билік басындағыларға) ұлттың өзіндік құндылықтары мен дағдыларының бар екеніндігін мойындатады.

«Қазақтардың мүддесін кім қорғайды? Олардың мұң-мұқтажын кім біледі, халықтың өзі сайлаған өкілдері болмаса, сол халықтың тілегі мен қажетін өтеудің жолдарын кім көрсетеді?», – деген сауалдардың төңірегінде ұлттың жыртысын жыртытын сол ұлттан шыққан адам деген ұсынысты ашық қойып, ондай тұлғалардың бар екендігін құлаққағыс етеді. Осылайша сырттан билік жүргізіп отырғандардың жергілікті халық үшін ешқандай жанашырлығының болмайтынын алға тартады. Бұл – ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып отырған Патша ағзамға жіберген өтініш-талап.

Қазақ даласында өздерін «қожайындай» көріп жүрген ресейлік шенеуніктер петиция жолдаушылардың ізін аңдап, жолдарын кесуге тырысты. Оның бір дәлелін Семей облысындағы әскери губернатордың Дала генерал-губернаторына жолдаған хатынан көруге болады. Ол 1905 жылдың 19 маусымында: «Қырғыздардың петиция жолдап, талап қоюларына жол беруге болмайды», – деп жазады [5,142].

Семей губернаторының Дала генерал-губернаторына жолдаған хатында сол кездері бой көрсете бастаған Ә. Бөкейханов, Ж. Ақбаев, А. Байтұрсынов сынды азаматтардың қызметін өкіметке қарсы саяси сипатта суреттеудің өзіндік түсініктемесін көруге болады. Бас көтерушілердің жолын кеспек болған ресейлік саясат оларды бір топқа біріктіріп, «...айқын залалды мақсат тұтқан, оның негізінде қазақ бұқарасына үкіметке қарсы наразылық сеуіп, әкімшілікке деген дұшпандылыққа бейімдеуге ұмтылған», деп көзқарастары ортақ ұйым ретінде көрсетуге тырысады. Ондағы мақсат, біріншіден, билеуші жақтың ұлт зиялыларын жазалау арқылы халықтың бас көтеруіне тосқауыл қою болса, екіншіден, қазақ даласында пәрменді саяси күштің қалыптасып келе жатқанын мойындау еді [6].

Зерттеушілердің еңбектерінен Қарқаралы өтініш-талабы Ресейдің патшасына ғана жіберілмегендігін, сондай-ақ жариялау үшін «Сын Отечества» және «Русские ведомости» сияқты мерзімді басылымдарға да жолданғанын білеміз.

«1905 жылғы 22 шілде күні петицияның бір нұсқасын Темірғалы Нұрекенов орыс тіліне аударып, Ішкі істер министрінің атына жіберді. Петицияның бұл нұсқасы барынша толық еді. Ол 47 тармақтан тұратын. Петицияның мазмұны қазақ қоғамының XX ғасырдың бас кезіндегі өмірлік маңызы бар күрделі проблемаларын толық қамтыды» [7, 352].

Қарқаралы петицисы қазақ қоғамының ұлттық мүддесін білдіреді. Оны тарихшы М.Қойгелдиевтің мына тұжырымдамасынан көруге болады: «...діни сенімдерді атқаруда, оқу ағарту жүйесін ұйымдастыруда жергілікті халықтың еркіне қайшы келетін шектеулерді жою; ауылдарда сабақ орыс тілімен бірге қазақ тілінде де жүргізілетін мектептер ашу; қазақ халқының мұң-мұқтажын талқылауға қажет құрал – цензурасыз газет шығаруға және баспахана ашуға рұхсат беру, жаппай қоныстану қарқынының күшейіп, құнарлы жерлердің қоныстанушыларға өтуіне байланысты қазақтар орналасқан жерлерді олардың заңды меншігі екендігін мойындау; мемлекеттік аппаратта, сот орындарында іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, олардың жұмысында қос тілділікті жолға қою, т.с.с.» [5, 141].

Тарих қойнауында қалған Қарқаралы петициясының құндылығы оның қазақ халқының абыройы мен құқықтарын қорғауға бағытталғандығында. Жылдан-жылға билеп-төстеу әрекеттерін күшейте түскен отарлау саясатының ызғары жергілікті халықты мезі етті. Жаншылған халық еңсесін көтеруге тырысты.

Елді жаншып келген отарлау саясатына қарсы бас көтеру, мемлекеттік органдар мен биліктің назарына петициялар жолдау қазақ халқының саяси сана-сезімінің ояна бастағандығының, халықтың өз құқықтарын қорғауға қабілеттілігін көрсетті. Бұл жолы қазақ жерінде әділдік орнай қоймаса да, отарлаушы жақ жергілікті бұқарадан қаймыға бастады. Кейін Ресейдің Мемлекеттік Думаларына депутат болып қазақтар да сайланды. Араға жылдар салып мақсаттары бір, тілектері ортақ адамдар тобының ұйысуынан алашкөсемдері қалыптасып, Алашорда үкіметін құру саясатына дейін жеткізілді. Ұлттық күрестің бейбіт жолын таңдаған зиялылар халықтың билік үшін күреске әлі дайын еместігін біліп, кертартпа саясатты іштен бұғақтауға тырысты. Өз наразылықтарын білдіре отырып, халықты күреске дайындады. Осыдан кейін бірнеше газет-журналдардың жарыққа шығарылуы, бірлік пен ынтымақтастықты бірте-бірте қалыптастырудың жолы болды.

Қорытынды

XX ғасырдың басында ұлттың болмысын, жері мен байлығын сақтап қалу үшін өз өмірлерін қиындықтар мен қасіретке байлаған алаштықтардың көксеген ойлары сол кезде жүзеге аспаса да, араға ондаған жылдар салып, мақсат-мұраттарға жеттік. Бүгінгі Қазақстанның көгінде егемендік туы желбіресе, соның жолында жанпидалық күй кешкен ұл-қыздарымыздың арман-тілектерінің орындалғаны.

Әдебиет:

1. Міржақып Дулатұлы: «Чиновниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, ойына келгенін істеді». «Алаш айнасы» газеті. 8.02.2016. https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/mrjakyip-dulatulyi-chinovnikter-kedey-kazaktardy-uryip-sogyip-oyyina-kelgenn-80023/
2. Қойгелдиев М. Оянған сана үні. «Ана тілі» газеті. 1990 ж., 12 сәуір.
3. Тайшыбай З. «Қарқаралы петициясы» туралы ақиқат. «Ақиқат» журналы. 2003 ж. №8. 78-84 б.

4. Тайшыбай З. «Ұлтымызды кемсітуге көнбейміз». Абай-ақпарат. <https://abai.kz/post/4392>
5. Мәмбет Қойгелдиев. Ұлттық саяси элита. Алматы. Жалын баспасы. 2004 ж. 141 бет.
6. Н. Бейсембекова, Е. Қадашұлы. 1905 жыл. «Қарқаралы петициясы». «Орталық Қазақстан» газеті. 01.10.2016. <https://ortalyq.kz/1905-zhyl-ar-araly-petitsiyasy/>
7. Қазақстан тарихы. (XVIII ғасыр – 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. / Алматы: Атамұра, 2008. – 352 бет.
8. Смағұлова С. Қарқаралы петициясы. Қазақ тарихы журналы. 1996 ж. №1.

Әдебиет:

1. Mirzhakyp Dulatuly: «Chinovnikter kedej kazaktardy ыр-соғрып, ojyna kelgenin istedi». «Alash ajnasy» gazeti. 8.02.2016. https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/mrjakyp-dulatulyi-chinovnikter-kedey-kazaktardiy-uryip-sogyip-oyyina-kelgenn-80023/
2. Қойгелдиев М. Оуанған сана үні. «Ана тили газеті. 1990 zh., 12 sәuir.
3. Tajshybaj Z. «Қарқаралы peticiyasy» turaly ақіқат. «Ақіқат» zhurnaly. 2003 zh. №8. 78-84 better.
4. Tajshybaj Z. «Ұлтымызды кемситуге көнбејміз». Abaj-aқparat. <https://abai.kz/post/4392>
5. Мәмбет Қойгелдиев. Ұлттық sayasi elita. Almaty. Zhalyn baspasy. 2004 zh. 141 bet.
6. N. Bejsembekova, E. Kadashuly. 1905 zhyly. «Қарқаралы peticiyasy». «Ortalyq Kazakstan» gazeti. 01.10.2016. <https://ortalyq.kz/1905-zhyl-ar-araly-petitsiyasy/>
7. Kazakstan tarihy. (XVIII ғasyr – 1914 zhyly). Zhalpy bilim beretin mekteptiң 8-synybyna arналған оқулық. Qabyldinov Z.E., Qajypbaeva A.T. / Almaty: Atamұra, 2008. – 352 bet.
8. Смағұлова S. Қарқаралы peticiyasy. Kazak tarihy zhurnaly. 1996 zh. №1.